

Téměř každý úkol praktického ekonomického řízení je úkolem mnohooborového charakteru. Organizace spolupráce několika věd na komplexních úkolech vyžaduje, aby bylo přesně stanoveno, čím se která disciplína má zabývat, jaký má být její podíl na celkovém úkolu, jakých specifických prostředků výzkumu má použít a jak je třeba ji koordinovat s jinými vědami.

I.

Pojmem „ekonomika“ se označuje souhrn výrobních procesů, zkoumaných jako systém, tj. spolu se vztahy vzájemné podmíněnosti těchto procesů. (1)

Každý prvek daného systému sám o sobě, jako nezávislý objekt, se vyznačuje obrovským počtem znaků. Skupina těchto objektů může vytvořit systém jen na základě jednoho nebo více znaků podmiňujících homogenitu vzájemných vztahů. Tato metodologická zásada soudobé obecné teorie systémů (Ashby 1959:64) v podstatě znamená, že jsou nově objeveny (možná opožděně?) teze, jež odedávna zaujímaly pevné místo v dialektice (Lenin 1960).

Jednotlivé výrobní procesy i jejich souhrny se také vyznačují nevyčerpatelným počtem parametrů. Vztahy mezi lidmi, které vznikají ve výrobním procesu, jsou z hlediska svých konkrétních projevů stejně mnohotvárné jako jejich nositelé. Při výzkumu je proto nutno abstrahovat takové vztahy mezi lidmi, které z těchto procesů činí homogenní systém — systém ekonomiky.

Známa Marxova definice práce obsahuje hlubokou charakteristiku výrobních procesů jako prvků ekonomického systému (Marx 1953:196). Jde o činnost lidí, jejímž předmětem je přetváření věcí a přírodních procesů — znak charakterizující oddělení výroby od jiných druhů užitečné činnosti ve společnosti; cílem přetváření je učinit věci a procesy vhodnými pro uspokojování potřeb společnosti a osobností — znak charakterizující výrobu jako základ společenské praxe, jako nepřetržitou „látkovou výměnu“ mezi společnostmi a přírodou, v jejímž průběhu člověk tím, že mění přírodu, rozvíjí sebe sama.

Uvedené znaky jsou nutnou abstrakcí, která mění souhrn heterogenních vztahů v homogenní ekonomický systém.

Souhrn výrobních procesů je tedy charakterizován jako ekonomický systém vztahů mezi lidmi, které se přes svou homogenitu vyznačují neobyčejnou složitostí. Jejich obecný a elementární projev, vyplývající ze samého určení, spočívá v tom, že výsledek jednoho pracovního procesu, tj. produkt, je přímo nebo nepřímo podmínkou (výrobním prostředkem nebo předmětem užití) všech ostatních výrobních procesů a vice versa. Jinými slovy, nositeli vztahů mezi různými druhy činností, které tvoří ekonomický systém, jsou *produkty* těchto druhů činností, užité hodnoty jako změněné věci a procesy přírody. Proto ekonomika vystupuje, díváme-li se na ni jako na formu projevu (Marxův termín), jako souhrn vztahů mezi věcmi. Podstatné je však to, že za těmito vztahy mezi věcmi jsou vztahy mezi lidmi. Vztahy mezi věcmi jsou formou, vztahy

(1) O pojmu systém srovnej [Hall — Fejdin 1959; Lange 1950].

mezi lidmi obsahem ekonomických procesů. Tím, že zdůrazňujeme úlohu vztahů mezi lidmi jako obsah ekonomických procesů, naprosto nezmenšujeme význam specifické formy vztahů mezi věcmi. Naopak, forma vztahů mezi věcmi zde má své odpovídající místo: *specifikuje* ekonomické vztahy a odděluje je od jiných typů vztahů mezi lidmi.

S tímž specifickým nositelem vztahů v ekonomickém systému je spojen i mechanismus jeho fungování a řízení (v nejobecnějším, kybernetickém smyslu pojmu řízení). Souhrn všech složitých vztahů charakterizujících v daném smyslu ekonomický systém je vyjádřen v charakteru vlastnictví. Ekonomický pojem vlastnictví, jak to ukázal Marx, se ostatně redukuje právě na složitou strukturu vztahů mezi lidmi, vyjádřených ve vztazích mezi věcmi.

Obecná charakteristika ekonomického systému jako souhrnu výrobních procesů (druhů činnosti lidí) a vztahů mezi nimi (jejichž nositeli jsou produkty) je nutným předpokladem formalizovaného popisu tohoto systému. Jde o dobře známou maticovou rovnici meziodvětvových vztahů. Zde nás ona rovnice zajímá nikoli z hlediska jejího praktického použití jako nástroje řízení a plánování ekonomiky, ale jako základ charakteristiky ekonomické a sociologické povahy jejích veličin.

Z tohoto hlediska lze smysl maticové rovnice meziodvětvových vztahů určit takto:

Jsou dány a) nomenklatura kvalitativně určených druhů produktů (jako výsledku kvalitativně určených druhů výrobních procesů), b) číselné významy koeficientů nákladů každého z těchto prvků na výrobu ostatních, c) koeficienty pracovní doby odpovídající kvalifikace, což představuje množství pracovní doby a nutné pracovní síly k výrobě a spotřebě každého jednotlivého druhu produkce. Tyto veličiny jsou vzhledem k ekonomickému systému faktory *exogenní*; veličiny, jejichž číselné významy získáváme jako důsledek, právě tak jako existující výrobní fondy jako výchozí podmínka, jsou faktory *endogenní*.

Otázka vztahu mezi ekonomikou na jedné straně a ostatními systémy činnosti, jakož i ostatními typy vztahů mezi lidmi na druhé straně, je spjata s tím, jaký původ mají exogenní veličiny ve vztahu k systému výrobních procesů a jakými sociálními mechanismy jsou dány, má-li být dosaženo plné určenosti systému v každém jednotlivém časovém momentu.

II.

Z hlediska dynamického modelu meziodvětvových vztahů je základním faktorem, který za stejných ostatních podmínek určuje systém v každém jednotlivém časovém momentu, *podíl akumulace* a spotřeby v rámci čisté produkce. Podle terminologie dynamického modelu je tato veličina hlavním parametrem řízení (v nejširším, kybernetickém smyslu tohoto pojmu).

Jedna z kvalitativních charakteristik ekonomického systému spočívá v závislosti mechanismu řízení na společenských vztazích, v nichž se nacházejí prvky systému. V podmínkách soukromého vlastnictví je mechanismus, který určuje velikost akumulace (a tudíž i spotřeby), imanentní samému ekonomickému systému, přestože dynamický model pokládá tuto veličinu za exogenní, za parametr, který musí být dán systému zvnějšku. Je to mechanismus trhu, zákon hodnoty a jeho rozvinutí v zákonu průměrné míry zisku.

Podle toho, jak důsledně tento mechanismus působí, stává se řízení více nebo méně neúčinným, protože jeho číselný význam je vedlejším výsledkem hodnoty pracovní síly a pohybu zisku, tj. výsledkem vztahů konkurence. V tomto smyslu je dynamický model, který je cenným prostředkem pro přesný popis rozšířené reprodukce vůbec, pro klasický kapitalismus neadekvátní. V rozvinu-

tém monopolistickém kapitalismu se však projevuje velmi charakteristická tendence: V obdobích, kdy se systém uvolňuje, zapomíná silně centralizovaný finanční kapitál na princip konkurence a natahuje ruku směrem k řídicí páce. Jde o politiku omezování mezd, inflačního dotování akumulace atd.

V podmínkách společenského vlastnictví je podíl akumulace (a tudíž i spotřeby) parametrem řízení nejen ve smyslu formálně matematickém, ale i ve smyslu sociálně ekonomickém. Číselný obsah této veličiny je dán — v té nebo oné formě — jednotným ekonomickým plánem. Model se stává plně adekvátní systému.

Rozhodující otázkou je při takové kvalitativní specifice řízení způsob určování číselného významu specifické váhy akumulace (a tudíž i spotřeby) jako parametru řízení.

Při stanovení specifické váhy akumulace pro určité období jsou významné všechny kvalitativní a kvantitativní charakteristiky ekonomického systému jak v základním období, tak i v období, na něž se vztahuje plán. Při stejných ostatních parametrech umožňuje zvyšování ekonomické efektivity nových technických řešení (ve smyslu příznivého vztahu mezi produktivitou a kapacitou fondů) dosáhnout nutného tempa růstu za cenu nižší akumulace (to znamená vyššího podílu spotřeby). Při zvýšené efektivitě spotřebních předmětů (ve smyslu příznivého vztahu mezi užitečnými funkcemi, fondovou náročností a hodnotou) je možno dosáhnout požadovaného zvýšení životní úrovně a zároveň vyčlenit prostředky na urychlení růstu ekonomického systému jako celku.

Bez přihlédnutí k těmto a jim podobným ekonomickým charakteristikám nelze stanovit číselnou hodnotu podílu akumulace jako veličiny řízení.

Objevují se pokusy subsumovat specifickou váhu akumulace pod kritérium ekonomické efektivity vůbec, a tak ji pokládat za veličinu imanentní ekonomickému systému, jakou je za kapitalismu. Takové pokusy však vedou jen k příliš širokému a mnohoznačnému určení pojmu efektivity a dále k nutnosti vymezit různé „typy“ efektivity. Otázka se stává sporem o termíny. Jde o to, že daný plán může ideálním způsobem zvolit ta nejzdařilejší nová technická řešení (ve smyslu vztahu mezi produktivitou a kapacitou fondů), může zahrnout ty nejkvalitnější (ve smyslu vztahu užitečné funkce k hodnotě) druhy výrobků, a přesto může dospět k různě míře akumulace, čímž i tempo růstu a stav ekonomiky budou v každém jednotlivém momentu různé. Každý z alternativních stavů bude však v daném okamžiku odpovídat požadavkům ekonomické efektivity.

Podstata otázky tkví v tom, že míra akumulace (a tudíž i spotřeby) jako čistá produkce zahrnuje výsledky efektivního nebo neefektivního řešení všech ekonomických úkolů, podává syntézu všech kvalitativních charakteristik systému, a proto — za daných podmínek uvedeného typu — určuje systém. Avšak samo určení jeho číselné hodnoty přesahuje rámec všech těchto závislostí a kritérií, stojí nad nimi. O každém technickém řešení, o každé bilanci v ekonomice lze říci, že jsou ekonomicky efektivní nebo neefektivní, ale o číselné hodnotě míry akumulace, a tím o celkovém tempu růstu za daných ekonomických podmínek můžeme říci jen to, že míra akumulace (a tudíž i tempo) je podložena nebo nepodložena *sociálně ekonomicky*.

Toto vymezení, dotýkající se základní charakteristiky veličin, má přímé praktické důsledky. Vzhledem k různému charakteru úkolů, které je třeba řešit, jsou i metody jejich zkoumání různé. Liší se proto také metody určování efektivity (ve specifickém ekonomickém smyslu tohoto termínu) a metody určo-

vání veličin *vyššího typu*, jako je míra akumulace (za daných ekonomických předpokladů), tj. obecné tempo růstu.

Právě v této druhé oblasti je třeba rozvinout sociologické výzkumy, které by (na základě sociálně politických kritérií) přispěly k fundovaným řešením.

III.

Volný vektor dynamického systému meziodvětvových vztahů vyjadřuje konečnou spotřebu. Otázka faktorů podmiňujících strukturu tohoto vektoru a mechanismy, které ji ovlivňují, je pro naše téma vztahu mezi ekonomikou a sociologií zvláště důležitá.

V epoše předmonopolistického kapitalismu, k níž do jisté míry patří idealizovaný mechanismus svobodné konkurence, vystupují problémy spojené s tímto vektorem ve velmi zjednodušené podobě. V takové podobě je také zkoumala buržoazní politická ekonomie minulého a počátku tohoto století, která zdělila a vulgarizovala dílo anglické klasické školy. Vše se převádělo na funkce souvisící s dvoustrannou konkurencí. Pokud šlo o mimoekonomické problémy, bylo možno na základě vládnoucí fikce o „*homo economicus*“ dodatečně zpracovat jen úzký okruh praktických doporučení spojených s psychologií reklamy.

K podstatným změnám v této oblasti dochází za rozvinutého monopolistického kapitalismu. Předmětem monopolistické konkurence se stává nikoli rozšíření trhu pro omezenou masu zboží, ale především obecné přerozdělení kupní síly. Na základě těchto změn nabývají praktického významu výzkumy v oblasti sociologie a psychologie spotřeby jako teoretického základu marketingu.

Socialistické výrobní vztahy dávají v oblasti spotřeby a jejích mechanismů vznik principiálně novým problémům, neboť fond spotřeby vůbec, jakož i jeho struktura, není důsledkem konkurence (svobodné nebo monopolistické), nýbrž nástrojem řízení, jemuž je nutno dát ten nebo onen číselný význam.

Je-li vektor spotřeby celkově určen, je třeba rozdělit jej na dvě části: na osobní spotřebu (jinak spotřebu podle osobních rozpočtů občanů) a spotřebu na společensky organizované služby.

Nástrojem praktického určování spotřeby občanů podle osobních rozpočtů je patřičně strukturovaný kupní fond, který musí pokrýt plán rovněž určitým způsobem strukturovaným fondem zboží. Nástrojem určování spotřeby ve sféře společensky organizovaných bezplatných služeb, jakož i různých plateb pro obyvatelstvo ze společenských fondů (společenské zabezpečení, stipendia atd.) jsou finanční fondy, které jsou také kryty příslušnými zásobami zboží. Specifická váha fondů je stanovena plánem, tj. *zadává se* ekonomickému systému jako řídicí veličina. Jaký je mechanismus, který určuje její číselnou hodnotu?

Dejme tomu, že všechny funkčně spojené veličiny, jako reálná pracovní doba, koeficienty produktivity, tempo růstu, jsou určeny a dovedeny k dynamické rovnováze. Dále že jsou adekvátním způsobem stanoveny i vzájemné vztahy při odměňování podle množství a kvality různých druhů práce. Přesto mzdový fond, a tím objem osobní spotřeby ve společensky organizovaných službách, může nabýt nižšího nebo vyššího číselného významu. Struktura vektoru konečné spotřeby zůstává stále ještě neurčenou. Faktorem této neurčenosti je průměrná mzda.

Při sestavování plánu posuzujeme sice průměrnou mzdu jako danou veličinu, která se vyznačuje vysokou inertností. Avšak při dynamické ekonomice zůstává otevřená otázka jejího růstu. Jestliže bude zvětšena o částku nižší, než která odpovídá růstu celkového fondu spotřeby, vzroste podíl společensky organizo-

vaných služeb. V opačném případě se zvýší podíl osobní spotřeby. Číselná hodnota průměrné mzdy musí být stanovena. Pak může tento ukazatel fungovat jako jedna z řídících pák ekonomického systému.

Vyčíslení průměrné mzdy staví před sociologii jako vědu mimořádně složitě a zcela nové úkoly. Co je lepší? Zvýšit o 5 % spotřebu podle osobních rozpočtů a umožnit tak občanům koupit si místo jednoho dva obleky, zvýšit výdaje na kulturu například o 3 %, nebo naopak osobní spotřebu zvýšit o 3 % a dovolit tím občanům koupit si jen jeden oblek a spotřebu ve sféře kultury (která je silně dotována státem) zvýšit o 5%? Obě alternativní varianty uspokojují požadavky ekonomického mechanismu.

Jak jsme se již zmínili, za klasického kapitalismu je řešení otázky, i když jen neúplné, dosti jednoduché. Větší část toho, co je za socialismu předmětem společensky organizovaných bezplatných služeb, funguje jako zboží regulované vsudypřítomnou konkurencí. Ale již v těch kapitalistických společnostech, kde se pod tlakem pokrokových společenských sil, a zejména organizovaného odborového hnutí rozvíjí sociální politika, překračuje problém vzájemného vztahu potřeb rámec tržních vztahů, neboť tam, kde jde o bezplatně společensky organizované služby, nemůže působit žádný tržní mechanismus.

To, co v kapitalistické společnosti vzniká jako určitá tendence, která je jejím mechanismům cizí, je v socialistické společnosti, zvláště v etapě rozvinutého socialismu, charakteristickým rysem, jehož význam stále rychleji stoupá. Je nutno vypracovat teorii a metodiku měření potřeb, zvláště sladování celkové osobní spotřeby s celkovými společensky organizovanými službami.

Poukázat na specifický sociologický charakter nastíněné problematiky znamená otevřít cestu k úspěšnému řešení úkolů, které nelze zajistit jen v rámci ekonomických kategorií a funkčních závislostí mezi ekonomickými veličinami.

IV.

Také problémy vnitřní struktury každého z výše uvedených dvou vektorů spotřeby obsahují aspekty ekonomické i nadekonomické, které jsou předmětem sociologického zkoumání.

Při určování struktury osobní spotřeby plní i za socialismu významnou úlohu trh jako mechanismus řízení imanentní ekonomice. Zde také vzniká otázka rozdělování celkové kupní síly spotřebitelů, která je rozhodující pro rozvinutý kapitalismus. Avšak v podmínkách socialistické ekonomiky je výroba založena na jediném společenském vlastnictví. Proto se úkol neomezuje na zjištění, jakou část kupní síly a jaký vliv na spotřebitele se jednotlivým výrobcům podaří získat. Je postaven zcela jinak: je nutno *prognózovat*, jak spotřebitelé rozdělí svou kupní sílu, a na základě toho určit adekvátní strukturu výrobního programu. Podstatná část technických vymožeností marketingu si podržuje svůj význam. Celkově jde však o zcela jinou problematiku, což má zásadní význam pro osvobození osobnosti od tlaku množství komerčních center takzvané spotřební společnosti. Časté deficity, s nimiž se musí naše ekonomika v současné době stále ještě potýkat, nám někdy brání v tom, abychom si povšimli kvalitativně nového specifického základu — tím se ovšem nijak nezmenšuje jeho význam v široké sociálně etické rovině.

Vedle úkolu prognózovat výběr zboží spotřebitelů vystupuje při společenském vlastnictví do popředí ještě jeden velký úkol. Pro socialistickou společnost není lhostejné, zda výběr občanů bude zaměřen například na lihoviny,

nebo na zboží, jež souvisí s kulturními potřebami. Není jen soukromou záležitostí jednotlivců, jak se bude rozvíjet například stravování: zda v zaměření na optimálnost z hlediska kvantity a struktury, nebo jako náhodný výsledek různých sociálních sil a tendencí; jaká bude volba spotřebitelů v jiných vyšších sférách spotřeby: zda jako fetišizace pretenzí na sociální prestiž, nebo jako základna pro rozvoj tvůrčí osobnosti.

Politiku socialistické společnosti v této oblasti nelze vzhledem k působení tržního mechanismu na straně kupujících stavět jako protiklad či alternativu. Jde o adaptaci a zdokonalování tržního mechanismu v oblasti osobní spotřeby v tom smyslu, aby volba občanů a jejich poptávka byly zaměřeny na takové zboží, jehož spotřeba je v souladu s cíli socialistického způsobu života.

Mluvíme-li o věcmi zprostředkovaných vztazích mezi lidmi, včetně zpětné informace tržního mechanismu a prognózy poptávky v souvislosti s touto informací, o prostředcích, jimiž je možno zpětně usměrňovat tento mechanismus, jsme zcela v oblasti ekonomické analýzy. Když však přijdou na řadu cíle, které máme na zřeteli při zpětném působení na výběr priorit ze strany občana, úkol přesahuje rámec kritérií ekonomické politiky, zvláště pak ekonomické efektivity. Prostředky, jimiž se snažíme dosáhnout těchto cílů, mají rovněž specifickou povahu ve srovnání s nástroji ekonomiky (zejména s metodami nepřímého působení prostřednictvím trhu, bilančního spojení při plánování atd.).

Zde nejde o to, kdo je povolán vědecky řešit takové problémy a navrhopvat praktická řešení, zda ekonomové či sociologové. Pokud jde o působení exogenních parametrů osobní spotřeby v ekonomickém systému, jsou kompetentní ekonomové, jde-li o samo určení této exogenní informace a prostředků zpětného působení na ekonomiku, jsou kompetentní sociologové.

Velkým spotřebitelem zboží, které je jako konečná produkce ekonomického systému ukázáno v jeho volném vektoru, je sféra, nebo přesněji, množství sfér společensky organizovaných služeb.

V.

Druhy činnosti probíhající v těchto sférách tvoří také složitě strukturované systémy vzájemně se podmiňujících prvků. Užitečný efekt každého z nich může spočívat v tom, že je předpokladem jiného prvku téhož systému (například užitečný efekt práce ředitele nemocnice) nebo bezprostředně slouží konečnému výsledku (například služba lékaře v této nemocnici). V řadě případů je tento efekt mnohostranný, může mít jak nepřímý, tak i přímý charakter, a to v mnoha směrech. Například daný vědecký objev má bezprostředně konečný efekt, pokud má aplikovaný charakter, a zároveň množství nepřímých a intermediárních efektů, jestliže je základem pro jiné vědecké objevy. Konečným efektem prvků, které se podílejí na daném systému činnosti, je výstup, v němž se realizují přímým nebo nepřímým způsobem výsledky všech těchto prvků.

Způsoby, jimiž se vstup do těchto specifických systémů užitečné činnosti (tj. produkty ekonomiky, jejich materiální základna i kvalifikovaná pracovní síla) mění ve výstup (a to službami s konečným efektem), nejsou méně složité, nýbrž v řadě případů značně složitější než vztahy uvnitř ekonomického systému. Specifika těchto vyšších sfér činnosti, charakter vztahů mezi jejich prvky a nástroje jejich řízení vystupují stále více jako předmět zvláštních disciplín, například teorie vědy.

Výstupy z různých systémů užitečné činnosti jsou vektory jejich konečného užitečného efektu různého charakteru. Výstupem ze systému lékařské činnosti

je zdraví lidí, ze systému lidového vzdělání a kultury kvalifikace a ideologie občanů. Výstup ze systému vědy je složitější: v ekonomice to jsou nové druhy produktů a nové technologické procesy, v lékařství nové metody léčení, v lidovém vzdělání a kultuře nové prvky kvalifikace a ideologie. Výstupem ze systému obecného řízení je fungování všech ostatních systémů. Koneckonců přímo nebo nepřímo je adresátem užitečných služeb člověk.

V některých případech lze konečný užitečný efekt systému služeb rozdělit a adresovat individuálním občanům, například kosmetické služby, zčásti služby v oblasti kultury (lístek do divadla, beletrie) atd. Potom může služba nabýt formy zboží. Specifická váha takových služeb je určována stejnými mechanismy, které určují i strukturu osobní spotřeby. Výstup ze systému vědy lze někdy i přeměnit — vedou-li k tomu důvody odpovídající společenskému zřízení — ve zboží, takzvané průmyslové vlastnictví (Marx nazývá toto zboží imaginárním). V jiných případech nelze efekt atomizovat a vztáhnout na jednotlivé občany (například u základních vědeckých objevů, nemluvě již o obecném řízení).

Ve většině případů, kde je dělitelnost efektu možná, je vedle osobního zájmu přítomen i zájem společenský, který má objektem nedělitelný efekt. Typické v tomto ohledu je zdravotnictví a vzdělání. Nejen při obecné hygieně, ale i při léčení individuálního pacienta jde o společenský zájem. Vzdělávacího systému využívá bezprostředně žák, lidové vzdělání však představuje společenský zájem. Divadelní představení je určeno návštěvníkovi, ale divadelnictví je nedělitelný společenský zájem atd. To znamená, že i při osobní spotřebě zboží se za bezprostředním osobním zájmem stále jasněji rysuje jednotný a nedělitelný společenský zájem. Je zvláště charakteristický zejména pro služby, kde jde o vyšší sféry spotřeby.

Převládání nedělitelného společenského zájmu je jak důvodem, tak i mírou bezplatného charakteru daného druhu služeb nejen v případech, kdy je vůbec nemožné přeměnit takové služby ve zboží, ale i v případech, kdy je možná dělitelnost.

Uvedené zvláštnosti a tendence vytvářejí nové a složité problémy vztahu mezi ekonomikou a sociologií, zejména pokud jde o strukturu konečného vektoru ekonomického systému.

Připustíme-li, že objem a struktura konečného efektu každého systému služeb jsou určeny (počet lůžek v nemocnicích, početnost a kategorie studujících, počet míst v divadlech, počet představení atd.), je třeba určit materiální základnu těchto služeb, a tudíž i strukturu konečného vektoru ekonomiky, přičemž je třeba vycházet ze zákonů a funkčních závislostí charakterizujících příslušný systém. Zde se úkoly přenášejí na vědy, o nichž jsme se zmínili dříve. Jestliže však přijmeme určitou souvislost materiální základny s efektem, zůstává otevřenou otázka jak určovat objem konečných efektů každého z těchto systémů. Všeobecný objem materiálních zásob je omezenou veličinou, a tudíž při řešení úkolu je nutné vycházet z priorit. Na příští období například zvýšíme počet nemocničních lůžek i počet míst v divadlech — ale o kolik?

Účast nedělitelného společenského zájmu zcela vylučuje nebo silně omezuje úlohu tržního mechanismu při řešení těchto úkolů. Metodika Cost-Benefit Analysis, která způsobila velký rozruch v šedesátých letech, může přinést výsledky, jestliže lze efekty různých druhů převést na homogenní veličinu, avšak taková možnost existuje ve velmi omezeném počtu případů. Je proto nutný zásadně nový, specifický přístup.

Základ pro určování priorit může poskytnout jen hluboké sociologické zkou-

mání společenských vztahů za socialismu jako atmosféry, v níž se formuje osobnost. Nejde jen o principiální teze, které dávno vyslovila marxisticko-leninská filozofie a sociologie a které vždy byly vedoucím principem naší sociální politiky. Na jejich základě je nutno provádět systémový výzkum v konkrétních etapách a dospět k možné kvantifikaci úkolů na bázi adekvátní kvalitativní analýzy.

Vypracování potřebné teorie nutné metodiky je proto neodkladným úkolem dalšího rozvoje vědy.

VI.

Při daných charakteristikách ekonomických projektů i při řešení efektivního systému meziodvětvových vztahů jsou určující technologické předpoklady *produktivity práce*. Avšak cesta od technologických podmínek ke skutečné produktivitě je dlouhá.

Díky různorodému charakteru výrobního procesu je pracující člověk účastníkem různých systémů vztahů. Technologické zvláštnosti určují bezprostřední strukturu kooperace práce a vztahy mezi lidmi v této rovině jsou objektem vědecké organizace práce (v úzkém pojetí této disciplíny). Bezprostřední vzájemné vztahy účastníků v kolektivu určuje objektivní situace, v níž pracují. Přeměna těchto objektivních vztahů v subjektivní vědomí účastníků je předmětem průmyslové psychologie.

Při mechanismu svobodné konkurence klasického kapitalismu se vztahy v této složité oblasti zdají také dosti jednoduché. Nízká úroveň výrobních sil činila z dělníků především „pracovní ruce“. Při najímání na práci se zkoušely především svaly. Takové pracovní ruce, hladové a ochotné vzít jakoukoli práci, čekaly na burzách práce. Proto konkurence jako mechanismus vlastní tomuto ekonomickému systému řešila sama všechny úkoly ve všech rovinách: jestliže se někomu nelíbila atmosféra v kolektivu nebo jestliže tato atmosféra nemohla vytvořit adekvátní stimuly a emoce pro práci, mohl odejít, na jeho místo čekali druzí.

Avšak i v rámci kapitalismu, zejména v jeho fázi vysokého rozvoje, se zároveň se zvyšováním technické úrovně výroby a pod tlakem progresivních sil ve společnosti, při zvýšené úloze odborů rozvíjejí nové tendence. Je nutná vysoká kvalifikace a doba k ovládnutí techniky v konkrétním výrobním procesu je relativně dlouhá. Fluktuace, která kdysi byla pro kapitalistu výhodná, je nyní na překážku. Proto jsou firmy zainteresovány na stabilizaci kádrů, na věrnosti podniku (příkladem je patronalismus, typický pro japonské dělníky). Síla odborů nepřipouští plantážnické metody pro utužování disciplíny. Tato okolnost má za následek praktický zájem o průmyslovou sociologii a průmyslovou psychologii, od nichž kapitál očekává pružnější prostředky řízení pracovních kolektivů.

Avšak tendence takového charakteru se rozvíjejí v rámci starého mechanismu, odpovídajícího kapitalistickým výrobním vztahům. Je to mechanismus, který se opírá o starý systém vztahů: hlavním faktorem disciplíny zůstává nezaměstnanost. Za této situace se nutný čas a úsilí k ovládnutí konkrétních výrobních procesů s jejich zvýšenou složitostí, stejně jako diferenciací podle kvalifikace obracejí svým druhým koncem proti dělníkovi — není pro něj lehké změnit pracoviště.

Specifičnost výrobních vztahů při společenském vlastnictví přináší zásadně nové problémy i v této oblasti a vyžaduje praktické řešení zcela nových úkolů.

Úkoly v této oblasti patří zcela do rámce ekonomické problematiky, pokud

jde o základní mechanismus řízení výroby. Zároveň však z určitého aspektu náleží i do sféry sociologické a sociálně psychologické. Především je třeba důkladně analyzovat zásadní problém: které parametry bezprostřední pracovní činnosti mají vztah k prioritám při volbě povolání a pracoviště. V současné etapě se adekvátní diferenciací odměňování podle práce nemůže již omezovat na jeden nebo dva parametry, předávané z roku na rok podle tradice, jak tomu v praxi často bývá. Není třeba dokazovat, že tyto problémy vyžadují specifickou metodiku sociologických a sociálně psychologických výzkumů. Na bázi jejich výsledků může ekonomická věda snadno vybudovat systém ukazatelů – komponentů tarifní sítě a vybudovat potřebný algoritmus její dynamiky.

Úkol diferenciací mezd s jejím hybridním (ekonomickým a zároveň sociálně psychologickým) charakterem je třeba řešit v souvislosti s jinými, čistě sociologickými úkoly. Jsou časté případy, kdy dělníci opouštějí poměrně dobře placenou práci a dávají přednost nižší mzdě při stejném charakteru práce.

Roli zde hrají například sociální atmosféra v kolektivu či vyhlídky na postup v zaměstnání. V této oblasti již praxe anticipuje vědecké zkoumání. Vypracovávají se plány sociálního rozvoje kolektivů, což nutně vyžaduje konkrétní sociologický výzkum.

VII.

Kvalitativní charakteristika technicko-ekonomických projektů je vyjádřena v technických koeficientech. Mohou to být: výrobní náklady, množství práce na jednotku produkce, investice, nové výrobní fondy na jednotku produkce, vynakládání pracovní doby na jednotku produkce. Tyto koeficienty pak za daných původních podmínek určují v zadaném vektoru konečné produkce rozvoj ekonomického systému jako celku.

Jak vidíme, *dynamika ekonomického systému* je vyjádřením ohromného množství procesů, které jsou z hlediska ekonomického systému změn pozitivní, tj. procesů *tvorby a iniciativy*. Systém vědy má na svém výstupu technické inovace užitého charakteru, které jsou pro systém ekonomiky vstupní informací. Aplikované vědeckotechnické výsledky se stávají součástí ekonomiky jako projekty technické rekonstrukce (s použitím nových, dokonalejších druhů výrobních prostředků). Tvorba a iniciativa jsou nutné v desítkách a statisících bodech ekonomického systému proto, aby mohla být určena optimální cesta zavádění technických inovací. V procesu osvojování zavedené nové techniky to platí dvojnásobně.

Jestliže tedy zkoumáme ekonomický systém z dynamického aspektu, jeví se nám jako systém tvořivých procesů určitého stupně, určitého charakteru, vždy však v rámci celé společnosti.

Nová vědeckotechnická řešení by byla nemožná, kdyby se přerušilo spojení s další etapou, se zaváděním těchto výsledků do ekonomiky. Vztahy vzájemné podmíněnosti charakterizují tvůrčí procesy nejen po liniích shora dolů, ale i na každém stupni organizační pyramidy zvlášť: má-li být zkonstruován nový, zdokonalený stroj, je nutno ve většině případů vytvořit i nové materiály, které by odpovídaly zdokonaleným parametrům stroje atd.

Podmínky, na nichž závisí uskutečnění vzájemných vztahů v systému inovací, charakterizují sociální mechanismus ekonomické dynamiky.

Úspěch zavádění nových idejí a iniciativy je neoddelitelný od *tvůrčího soužití*, a to mezi kolektivy různých úrovní, mezi jednotlivci v kolektivech i v rámci osobnosti samé. Tato závislost jasně vystupuje například v takové elementární oblasti nových dosažených úspěchů, jako jsou sportovní rekordy.

Jestliže však vztah mezi novátorstvím a soutěžením má *všeobecnou platnost*, pak formy soutěžení se vyznačují konkrétní, historicky podmíněnou specifikou, danou na jedné straně charakterem tvořivé činnosti a na druhé straně ekonomickou strukturou společnosti. Je-li soutěžení ztotožňováno s tou nebo onou konkrétní formou (například s tržní konkurencí), dochází k řadě nedorozumění i uvědomělých pokusů o ideologickou diverzi.

Pro společnost založenou na soukromém vlastnictví výrobních prostředků je typickou formou soutěžení v oblasti ekonomiky, a odtud i ve všech ostatních oblastech, konkurence zboží na trhu. Účastník trhu vyrobí zboží a prodá ho tolik, kolik se mu podaří, a tím kromě své ekonomické (a v řadě případů i jiné) potence realizuje i inovaci výroby. Do tohoto světa zboží vstupuje i sama pracovní síla, včetně pracovní síly novátorů.

V raných etapách rozvoje kapitalismu byla tato forma soutěžení nejen historicky nevyhnutelnou, ale z hlediska vývoje vědy a výrobních sil i dostatečnou. Cesta od vynálezu k trhu zboží byla poměrně krátká a jednoduchá. Každěm se stávali vynálezci a vynálezci se stávali kapitalisty. Na současné úrovni výrobních sil a vědy je vytvoření a realizace vědeckotechnické inovace dlouhodobým procesem, zahrnujícím rozsáhlé systémy činnosti, která se vyznačuje složitou strukturou a vysokým stupněm koncentrace řízení. Souvislost s mechanismem trhu se zachovává jen v rámci korporace jako celku. Vztahy uvnitř těchto systémů nemají nic společného s konkurencí zboží. Jsou přímými vztahy člověk — člověk. Jinými slovy, uvnitř kapitalistického systému zrají formy soutěžení, které jsou v podstatě cizí jeho fundamentálnímu mechanismu tržní konkurence. V rámci staré sociální struktury a na jejím základě vznikají a rozvíjejí se předpoklady pro nové společenské formy.

Při společenském vlastnictví se nové formy soutěžení zbavují staré slupky a získávají vlastní základnu — přímé soutěžení mezi lidmi při vytváření technických inovací, a tedy také při jejich realizaci, a to již nejen v rámci jednotlivých organizací, jak je tomu v případě kapitalistických korporací, ale i mezi organizacemi, v rámci společnosti jako celku. Fetišismus, při němž se soutěžení lidí projevuje jako soutěžení věcí, ustupuje *přímým vztahům* mezi lidmi.

V naprostém souladu s tím přestává i koordinace jednotlivých druhů tvůrčí činnosti být vedlejším výsledkem neexistence koordinace, jak je to vlastní tržním vztahům. Forma soutěžení, která je specifická pro socialismus, připouští a vyžaduje předběžnou a včasnou shodu projektů tvorby. Plán v měřítku společnosti jako celku odmítá konkurenci zboží (v přesném ekonomickém smyslu této kategorie), avšak nejen nepopírá, ale přímo předpokládá *konkurenci alternativních idejí, návrhů, řešení a projektů* na každém z dalších stupňů složitého společenského systému — až na úroveň bezprostředního výrobce. Při dynamické ekonomice by bez takových alternativních idejí nebylo co plánovat. Bez plánování by vznik a realizace iniciativ a inovací nebyly možné, protože vyžadují, zvláště na dosažené úrovni vědy a ekonomiky, složitou koordinaci.

Struktura a organizace soutěžení projektů a iniciativ, které jsou vlastní dynamické ekonomice, při společenském vlastnictví přináší mnoho složitých problémů, jež je třeba zpracovat. Je to jedna z nejperspektivnějších oblastí ekonomické vědy, zejména zaměřené na socialistickou společnost. Ve spojitosti s naším tématem je nutno zdůraznit, že pokud je v socialistické ekonomice tento mechanismus charakterizován *přímými vztahy* mezi kolektivy a osobnostmi, na-

bývá aspektů, díky nimž se stává objektem sociologie, aniž by zároveň přestával být objektem ekonomie.

Ve vědomí osobnosti — účastníka soutěže — se tato objektivní situace odráží jako subjektivní psychika, jako systém stimulů. Jestliže bude ignorován objektivní systém vztahů soutěžení projektů jako situace, v níž osobnosti mají jednat, bude těžké vybudovat i nutné stimuly jako psychickou motivaci. To však není důvodem k podceňování samostatného významu subjektivního odrazu objektivních vztahů uvedeného typu ve vědomí lidí. V této oblasti je ekonomická a sociologická problematika těsně spjata s problémy sociální psychologie.

Vnést jasno do specifiky uvedených momentů na jedné straně a do vztahu mezi ekonomickými, sociologickými a sociálně politickými výzkumy na straně druhé má zásadní význam pro úspěch komplexních výzkumů této složité problematiky, a tedy i pro konkrétní doporučení společenské praxi.

Literatura

- Ashby, W. R.: *Vvědění v kibernetiku*. Moskva 1959.
Hall, L. D.: — Fejdin, R. E.: *Opredělení ponjatija systém*. In: *Issledovaniya po obščej teorii systém*. Moskva 1959.
Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Spisy, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
Lange, O.: *Celoje i razvitije v svěť kibernetiki*. In: *Issledovaniya po obščej teorii systém*. Moskva 1950.
Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, Svoboda 1953.